Derleyenler
BURAK ONARAN - Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Tanzimat'a Yeni Yaklaşımlar

İletişim Yayınları 3764 • Tarih Dizisi 207
ISBN-13: 978-975-05-4060-8
© 2026 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2026, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar, Mehmet Atala
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Joinville prensi François d'Orléans, "Ulema ıslahat kanunlarının okunmasını dinlerken. İstanbul hatırası, 1839"
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Deniz Eroğlu

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
BURAK ONARAN - Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Tanzimat'a Yeni Yaklaşımlar

Kökenleri, Uygulanması ve Etkileri

iletişim

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ: TANZİMAT'A "YENİ YAKLAŞIMLAR?"
BURAK ONARAN - Y. DOĞAN ÇETİNKAYA 7

TANZİMAT HATT-I HÜMAYUNU'NU (1839) BAŞTAN OKUMA
EDHEM ELDEM 17

***NİZAM*DAN *TANZİMAT*A, *REAYA*DAN *TEBAA*YA GİDİLİRKEN: 1830'LARIN BAŞINDA *TAKVÎM-İ VEKAYİ*'NİN SİYASİ DİLİ VE SÖYLEMİ**
ÖZGÜR TÜRESAY 97

TANZİMAT SİYASETİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: SARIYERLİ HOCA SADIK EFENDİ VE *TANZÎR-İ TELEMAK*
ALP EREN TOPAL 139

YOLSUZLUĞUN İCADI: 1840 CEZA KANUNU, İKTİDAR VE BÜROKRASİ
CENGİZ KIRLI 169

OSMANLI'DA REFORM: OSMANLI'NIN REFORMU?
MARC AYMES 243

Kuleli Vakasi Hakkinda "Başka" Bir Araştirma
Burak Onaran 263

Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri:
19. Yüzyilda Anadolu'da Mülkiyet Haklari
Nasil İnşa Edildi?
Yücel Terzibaşoğlu 295

Osmanli Mahkemelerinde
Şüpheli Zehirlenme Vakalari,
Adli Tip Pratikleri ve Tibbi Deliller
Ebru Aykut 323

Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'in
Suriye'de Geçerli Kilinmasi Meselesi (1861)
Selçuk Akşin Somel 353

Tanzimat Döneminde Bulgaristan:
Osmanli'da Merkezî Devletin Oluşumu (1839-1878)
Yonca Köksal 393

Yazarlar 419

SUNUŞ: TANZİMAT'A "YENİ YAKLAŞIMLAR?"

BURAK ONARAN - Y. DOĞAN ÇETİNKAYA

Elinizde tuttuğunuz derleme –biri istisna olmak kaydıyla– *Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar* dergisinde yayınlanmış makalelerden oluşuyor. 1984-2003 yılları arasında yayımlanan "eski" *Tarih ve Toplum*, aylık, ansiklopedik fasikül ciltler halinde yayımlanan, yarı-akademik diyebileceğimiz bir tarza sahipti. *Tarih ve Toplum* 2005 yılında kitap formunda yılda iki kez yayımlanan, tamamen akademik bir tarih dergisi olarak karşımıza yeniden çıktığında alt başlığı historiyografik bir iddia ortaya koyuyordu: *Yeni Yaklaşımlar*. Aradan geçen yaklaşık yirmi yıllık sürenin ardından dergideki Tanzimat odaklı makaleleri bir araya getirdiğimiz bu derlemede yine bu alt başlığı kullanıyoruz. Bunun bir nedeni, elinizdeki derlemedeki metinlerin ana kaynağına dikkat çekmek; kitabın geniş Tanzimat dönemi bibliyografyası içinden bir seçki veya yeni yazılardan oluşan bir derleme olmadığına başlıkta işaret etmek istememizdir. İkincisi ise derlemedeki makalelerin Tanzimat'a yaklaşımlarındaki historiyografik yenilikleri, farkları vurgulamaktır. Bu derlemede yer alan makaleleri Tanzimat dönemine dair araştırmalarda 2000 sonrası dönemde berraklaşan historiyografik dönüşümün nitelikli temsilcileri olarak konumlandırabiliriz.

Peki, bu historiyografik dönüşümü, yeniliği nasıl tarif edebilir, somutlayabiliriz? Bu giriş yazısında bu soruya yanıt vermeye çalışacağız. Elbette, Cumhuriyet dönemi boyunca Tanzimat üzerine yapılmış çalışmalar böylesi kısa bir giriş yazısının sınırlarını oldukça aşan uzun bir bibliyografya meydana getiriyor. Dolayısıyla buradaki değerlendirmenin hedefinin eksiksiz –veya eksiksize yakın– bir literatür analizi yapmak olmadığını, yalnızca Tanzimat çalışmalarında öne çıkan temel eğilimleri tespit etmek ve bu bağ-

lamda 2000 sonrası tarihçiliğin "yeni yaklaşımlar"ını çerçevelemek olduğunu belirtmek isteriz.

Her şeyden önce tarihsel analizlerin, üretildikleri dönemin izlerini şu veya bu biçimde taşıdığını; özellikle de konu siyasi tarihle doğrudan bağlantılı olduğunda sadece geçmiş bilgisiyle belirlenmediklerini göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Dolayısıyla, Tanzimat üzerine yapılan çalışmalar da kaçınılmaz olarak yazıldıkları dönemin baskın historiyografik perspektiflerinden etkileniyor, Osmanlı geçmişine politik ve popüler kültürdeki yaklaşımlardaki değişimlerden bazen örtük, dolaylı, bazen doğrudan ve derin izler taşıyorlar. Maarif Vekaleti tarafından Tanzimat'ın *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle* yayımlanan 1940 tarihli *Tanzimat I* başlıklı, ilk kapsamlı ve üstelik yön tayin edici iddiaya sahip derleme kitap, politik çerçevenin tarihçilerin Tanizmat'ı ele alma biçimini nasıl etkileyebileceğini en açık biçimde gösteren örnektir. Cumhuriyet tarihi boyunca Tanzimata bakışımızdaki değişimleri ve nihayet son çeyrek yüzyıldaki çalışmaların farkını tarif etmek üzere yapacağımız retrospektif analize buradan başlayabiliriz.

Tanzimat I, en kestirme biçimde, erken Cumhuriyet'in Osmanlı reformlarını kendi siyasal meşruiyet kurgusu ve tarih anlatısı içinden çerçeveleme girişimi olarak tanımlanabilir. Kitabın hemen girişinde yer alan Hasan Âli Yücel'in eserin hazırlanması için yaptığı bazı yazışmalar kitabın nasıl bir siyasi ihtiyaç ve hedefle vücuda getirildiğini birkaç kez net bir şekilde ifade eder zaten. Dönemin Maarif Vekili Tanzimat'ı "yürüme ve durmalarile millî davamızın mühim safhalarından biri", "Türkiyenin garplılaşma tarihinde ehemmiyetli bir dönüm noktası" olarak tanımlar. Tanzimat, Osmanlı tarihinin bir parçası olarak değil, Cumhuriyet'in tarihsel misyonunu ve köklerini açığa çıkarmak için ilgiye lâyıktır. Amaç Tanzimat'ı anlatırken Cumhuriyet'i tarihselleştirmek ve meşrulaştırmaktır. Bu yaklaşıma paralel olarak, kitaptaki makalelerin çoğu garplılaşma, inkılap, ilerleme, medeniyet, laiklik, kanunlaştırma, modern eğitim ve bilim kavramlarını öne çıkartırlar ve Tanzimat'ı Cumhuriyet'in kökenlerini açıklayan evrimci (ilerlemeci) ve teleolojik bir anlatı içinde ele alırlar. Bu çerçevede laik devletten, eğitime, bilim tarihine uzanan birçok başlıkta Tanzimat Cumhuriyet'in eksikliklerle malul öncülü (veya en azından ilerleyen tarihte bir merhale), Cumhuriyet de Tanzimat'ın açtığı veya parçası olduğu süreci ileriye taşıyacak, tamamına erdirecek devrim olarak konumlandırılır.

Bu şablon cildin tüm yazıları için aynı derecede belirleyici değildir kuşkusuz. Bazı alt-temalarda, mesela iktisat tarihinde, Tanzimat'ı açıktan cumhuriyetin öncülü olarak tanımlama eğilimi belirgin bir biçimde daha azdır veya dolaylı bir şekilde mevcuttur. Tanzimat politikaları dersler çıkartılması gereken tarihsel deneyimler olarak incelenir. Yani metinlerin kaleme

alındığı dönemin gündelik politik bağlamı, soruları yine kuvvetli bir biçimde hissedilir. Yer yer çözüm önerileriyle de karşılaşırız. Ama yazılar açıktan evrimci bir hat çizmez, köken iddiasını öne çıkarmazlar. İktisat tarihi metinlerinde dikkate değer olan bir diğer husus ise dönemin politik perspektifinin gereği ve iktisat tarihinin maliye ve kurumlar odaklı hâkim yaklaşımına uygun olarak ekonominin öznesi olarak gördükleri devlete ve politikalarına odaklanmış olmalarıdır. Ömer Lütfi Barkan toprak hukukundaki dönüşümü, Şükrü Baban maliye, para politikalarını, Refii Şükrü Suvla dış borçları, Yusuf Kemal Tengirşenk dış ticaret politikalarını, Ömer Celâl Sarc ise sanayinin gelişimini devlet merkezli bir analizle ele alır ve kıymetli katkılar sunarlar. Ancak, devlet odaklı yaklaşımlarının bir sonucu olarak, işçiler, gündelik üretim ilişkileri ve sınıflar büyük ölçüde çerçeveleri dışında kalır.

1940 tarihli derleme sadece ekonomi özelinde değil, genel olarak toplumsal sınıfları, grupları bir fail olarak değil, devletin ve toplumsal kurumların parçası ve reformların, garplılaşma sürecinin hedefi olarak konumlandırır. Derleme genelinde düalist bir analiz matrisi ile sıklıkla karşılaşırız. Eski ile yeni, Şarklı ile Avrupalı, dinî ile dünyevî olanlar arasında ikilikler kurulur. Değişim pürüzsüz bir süreç değildir, gelgitli ve çatışmalıdır ama nihai doğrultusu sabittir. Yani, toplumsal aktörlere zımnen veya fiilen kısıtlı bir irade atfedilse dahi, bu irade yapısal değişim çerçevesi için ihmal edilebilecek derecede talidir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Tanzimat dönemi dönüşümlerini tarihsel-sosyolojik bir analize tabii tuttuğu geniş değerlendirmesinden kolaj bir ifadeyle diyebiliriz ki, "Tanzimatın tereddütlü halet-i ruhiyesi" ile gelen bir "tekâmül" çizgisi vardır. Cumhuriyet de dünyayı kavrayışta, iktisatta, toplumsal ilişkilerde bu çizgi üzerindedir. Fındıkoğlu, analizinde "feminist bir cihan görüşü"nün yaygınlaşmasından da bahseder mesela. Ancak feminizmi özneleriyle birlikte siyasal ve toplumsal bir hareket değil, ailenin ve aile telakkisinin dönüşümünün (*sarsılmasının*) bir tezahürü olarak görür.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında modernleşme sosyal bilimlerde tam anlamıyla yerleşik ve yaygın olarak kullanılan bir kavram değildir. 1940 tarihli derlemede de son derece nadir bir şekilde kullanılır zaten. Onun yerine, öne çıkan "garplılaşma" kavramıdır. Ahmet Hamit Ongunsu'nun Tanzimat'ı genel hatlarıyla analiz ettiği makalesindeki ifadeyle söylersek, kitap esas olarak "Tanzimat'ı şark medeniyeti dairesinden garp medeniyeti dairesine geçiş devresi" konumlandırır. Savaş sonrası dönemde Amerikan sosyal bilimlerinin yükselişine, küresel etkisindeki artışa paralel olarak, garplılaşma, medenileşme gibi normatif kavramlar yerini genel ve evrensel olarak geçerli bir toplumsal, idari değişim modeli tarif eden modernleşme kavra-

mına bırakır. Aslında söz konusu olan 19. yüzyıldan beri net bir şekilde egemen olan batı merkezli, ilerlemeci tarihsel analizi sosyal bilimlerin ve siyasetin dili içinde yeniden formüle edilerek, kurumsal ve yapısal dönüşüme odaklanılmasıdır büyük ölçüde. 1950'lerden neredeyse 2000'lere kadar uzanan dönemde Tanzimat dönemi çalışmalarında modernleşme kuramının –başka bir deyişle 1940 cildindeki tarihsel analiz çerçevesinin modernleşme teorisinin kavramlarıyla revize edilmiş versiyonun– ağırlığı net bir biçimde görülebilir. 1960'larda ilk olarak İngilizce yayınlanan Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (1961) ve Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1964) Osmanlı tarihi anlatısını modernleşme terminolojisi içinde yoğurur, Tanzimat'ı da bu modernleşme serüveninin dönüm noktası olarak konumlandırırlar. Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* kitabı da yine aynı yıllarda (1962) İngilizce olarak basılır. Kitap içerik itibarıyla, Berkes ve Lewis gibi bir modernleşme meta anlatısını fazladan öne çıkartmaz. Ancak orijinal kitabın Türkçe baskılarına yansımayan İngilizce bir alt başlığı vardır: *A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Türk Siyasi Fikirlerinin Modernleşmesi Hakkında bir İnceleme). Bu başlık Tanzimat döneminde düşünce dünyasında meydana gelen değişimin modernleşme ana kategorisi içinde ele alındığına işaret eder gösterir.

1960'lar ve 1970'ler sosyal bilimlerde bir yandan modernleşme paradigmasının yaygınlaştığı, diğer yandan ise karşı eleştirilerin kuvvetli bir biçimde yükselmeye başladığı yıllardır. İlerlemeci tarih fikrinin, yapı öncelikli bir tarihsel analiz ve anlatının sorgulandığı bu dönem, tarihsel ekollerin çeşitlenmesiyle de maluldür. Sosyal tarih, aşağıdan tarih ve Marksist tarihteki yeni yönelimlerin yanı sıra, tarihsel antropoloji/antropolojik tarih, bağımlılık/dünya sistemleri ekolü, feminist tarih, mikro tarih ve sözlü tarih gibi ekol ve metodolojik eğilimler bu dönemde ortaya çıkar. Bu çeşitlenme aynı dönemdeki sosyal bilimlerde "dönemeç" olarak adlandırılan paradigma değişiklikleri ve tartışmalarıyla yakından ilgilidir. Özellikle dilbilimsel dönemeç ve kültürel dönemeç hakikatin dil ile, kültürle, temsille, söylemle inşa edildiği fikrini egemen kılarken, modernleşme paradigmasının dayandığı normatif kabullerin sorgulanmasını beraberinde getirir. Bir yandan da Michel Foucault'nun iktidarın doğasına, söylemsel düzeneklerine odaklanan yaklaşımının etkisiyle, reform, hukuk, disiplin, bilgi ve devletin nüfuzunu ele alan çalışmaların yaygınlaştığına tanık oluruz.

Tüm bu değişimlerin genel olarak Osmanlı, özel olarak Tanzimat historiyografisindeki etkilerini ise 1980'lerden itibaren görmeye başlarız. Bu bağlamda ilk olarak İngilizce yayınlanan Donald Quataert'ın *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 1881-1908* (1983) ve Reşat Kasaba'nın *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* (1988) başlıklı kitaplarını zikrede-

biliriz. Her iki çalışma da Osmanlı 19. yüzyılını (Kasaba'nın odağında Tanzimat dönemi vardır) dünya sistemi ve bağımlılık ekollerinin perspektifinden kapitalist küresel ekonomiye entegrasyon süreci içinde okurlar. Quataert'ın yerel aktörlerin süreci nasıl deneyimlediğine dair ilgisinde sosyal tarih ekolünün etkileri de mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu tarihine yaklaşımdaki değişimi iyice açığa çıkaran, revizyonist çizgiyi tahkim eden çalışma ise Rif'at Ali Abou-El-Haj'ın historiyografik bir manifesto niteliği taşıyan kitabı olur. 1991 yılında İngilizce yayınlanan *Modern Devletin Doğası: 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* ile Abou-El-Haj Osmanlı'nın gerileme/çöküş dönemi olarak adlandırılan yüzyıllarını modern devlet yapısının ortaya çıktığı bir periyot olarak okumayı önerir. Çalışma Tanzimat dönemine dair değildir elbette. Ancak çöküş paradigmasına yönelik itirazı Osmanlı tarihyazımında yaygın biçimde çöküşten kurtulmaya yönelik bir girişim (dolayısıyla çöküş anlatısının parçası) olarak değerlendirilen Tanzimat'ın uzun Osmanlı kronolojisi içinde sıkıştığı bu teleolojik konumdan kurtarılmasında etkili olmuştur. Abou-El-Haj'ın yanı sıra onunla eş zamanlı olarak veya daha sonraki yıllarda, Suraiya Faroqhi, Gilles Veinstein, Baki Tezcan gibi tarihçilerin çöküş paradigmasını sorgulayan ve Osmanlı'da modern devletin oluşumu sürecini 16. yüzyıldan itibaren tarif eden çalışmaları, Tanzimat'ın bir başlangıç (ya da sadece Nizam-ı Cedid'in bir devamı) olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet formunun, devlet-toplum ilişkisinin dönüşümünün uzun dönemli tarihinin bir parçası olarak okunmasına destek verir. Çöküş paradigması eleştirisi Tanzimat dönemi Osmanlı siyaset kültürünü, batıdan devralınan kavram ve görüşlerle değil (Abou-El-Haj kitabının hemen girişinde Edward Said'i anmayı ihmal etmez), imparatorluk içi sürekliliklere ve aktörlere dikkat eden okuma arayışlarını da güçlendirir. 1990'larda modernleşmeci tarih anlatısına (ve bunun parçası olarak Kemalist tarih okumasına) yönelik eleştirilerin yaygınlaşması ise Tanzimat'ı modernleşme tarihi (çöküşten kurtulma çabaları) üst anlatısı dışında değerlendirmeye yönelik arayışları daha da kuvvetlendirir.

1980-90'larda genel olarak Osmanlı ve onun bir alt teması olarak Tanzimat historiyografisine etki eden başka majör gelişmeler de vardır. Her şeyden evvel, 1980'lerin Osmanlı arşivlerindeki yeniden yapılanma dönemi olduğunu ve bu yeniden yapılanmayla beraber belge tasnifinin hızlandığını ve yeni fonların erişilebilir hale geldiğini, bunun da Tanzimat çalışmalarının tema, bilgi-belge açısından çeşitlenmesine katkı sağladığını hesaba katmak gerekir. Aynı yıllardaki yayın dünyasındaki "ansiklopedicilik" eğiliminin de Tanzimat çalışmalarındaki tematik zenginleşmeye ve var olan zenginleşmenin görünürlüğünü arttırmaya yönelik katkısını unutmayalım. Bu bağlamda özellikle İletişim Yayınları'nın *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tür-*

kiye Ansiklopedisi'nin (1985) ekonomik dönüşümden toplumsal sınıflara, mimariye, entelektüel akımlara, spora uzanan geniş tematik ilgisini öne çıkararak hatırlatabiliriz. Bunlara ek olarak, 1980'lerin özellikle ikinci yarısındaki genel manzaraya Doğu Bloku'ndaki çözülmeyle beraber post-Osmanlı coğrafyası ve bu coğrafyadaki tarihçilik ile artan diyaloğun katkısını da eklemek gerekir. 1989 yılında, Tanzimat'ın ilanının 150. yılı vesilesiyle Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen sempozyumun tebliğler kitabı Türkiye'deki Tanzimat tarihçiliğinin evrenindeki değişime dair bir dönem belgesi gibidir. Türkiye sınırları dışından ve özellikle Balkanlardan tarihçilerin ağırlığının dikkat çekici bir biçimde artmış olduğu açıkça görülebilir. Elbette Balkanlar neredeyse en başından beri cumhuriyet dönemindeki Tanzimat çalışmalarının kadrajında yer alan bir coğrafyadır. Halil İnalcık'ın iki önemli çalışmasını tarihleriyle beraber bu bağlamda hatırlayabiliriz: *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (1943); *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler* (1964). Ancak 1980'lerden itibaren, Türkiye'deki tarihçiliğin Balkanlar ve Rusya'daki çalışmalarla daha yakından temas kurması ve bu coğrafyalardaki arşivlere erişim imkânlarının genişlemesiyle birlikte Balkanlar ve Rusya, tarihçilerin çalışmalarında daha fazla yer tutmaya başlar. Türkiye'deki tarihçilerin Tanzimat'ı ve Tanzimat döneminin majör gelişmelerini (uluslaşma hareketleri, Kırım Savaşı, 1858 Arazi Kanunnamesi gibi) farklı perspektiflerden değerlendirme imkânları da artar.

Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu tarafından hazırlanan ve 2006 yılında yayınlanan *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* başlıklı derleme, özellikle içindeki çalışmaların kaleme alındıkları tarihsel aralığın olağanüstü genişliğiyle bu kısa historiyografik değerlendirmede öne çıkartılmayı hak ediyor. Kitap 1940'lardan 2000'lerin başına uzanan dönemin historiyografik eğilimlerini panoramik bir biçimde gösteren, bir anlamda kuşaklar üstü bir derlemedir. 1940 tarihli Tanzimat derlemesinde de yazısı olan Enver Ziya Karal'ın 1964'te yayımlanmış olan ve Doğu ve Batı devlet tipleri dikotomisini esas alan "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi" makalesi garplılaşma üst anlatısını terminolojisi ve analiz çerçevesiyle bu cilde taşır. Derlemenin editörlerinden Halil İnalcık'ın ilk kez 1941'de yayınlanmış "Tanzimat Nedir?" başlıklı makalesi ise 1940 tarihli derlemeyi Tanzimat'ı büyük ölçüde garplılaşmaya indirgediği için eleştirir. İnalcık'ın bu makalesinde (1940'larda adı henüz tam olarak konulmamış olsa da) modernleşmeci yaklaşımın izleği kuvvetlidir. 2006 tarihindeki cildin editoryal makalesinde de bu perspektif öne çıkartılır.

Ancak ciltte yer alan 1990'lar ve 2000'lerde yayınlanmış makalelere bakıldığında, modernleşme üst anlatısının tüm yazıların perspektifini tayin etmediği görülecektir. Quataert'in yukarıda zikrettiğimiz *Tanzimat'ın 150.*

Yılı derlemesinde İngilizce olarak yayımlanmış makalesi, Nadir Özbek'in ve Cengiz Kırlı'nın *Toplum ve Bilim*'in "Osmanlı: Muktedirler ve Madunlar" üst başlıklı Kış 1999-2000 sayısında yayınlanmış olan makaleleri öne çıkartılabilir. Bu çalışmalar Tanzimat'ı Osmanlı devletinin tepeden vaz ve icra ettiği, sadece merkezin kurumsal reformlarıyla açıklanabilir bir modernleşme projesi olarak görmezler. İktidarın yeni yönetim biçimleri ve teknikleri üretme arayışını; yerel aktörleri, toplumsal grupları, piyasaları ve ekonomik ilişkileri; Avrupa-merkezci bir çerçeveye indirgenemeyecek uluslararası tarihsel bağlamları dikkate alan yeni yaklaşımların temsilcileridir. Ayrıca Tanzimat dönemini analiz ederken müracaat ettikleri yeni kavramsal çerçevelerinden hareketle Batılılaşma ve modernleşme paradigmalarının kısıtlarına ve teleolojik yapısına dair açık ve sert eleştiriler getirirler. Velhasıl, İnalcık-Seyitdanlıoğlu derlemesi, bir yanda Batılılaşmacı, diğer yanda bu yaklaşımı eleştirel biçimde yeniden formüle eden modernleşmeci metinleri ve nihayet her iki paradigmayı da sorgulayan yeni çalışmaları bir araya getirir. Bu bakımdan, açıkça böyle bir amaç taşımıyor olsa da hem Tanzimat tarih yazımının seyrini retrospektif olarak ortaya koyar, hem de 2000'lerde daha belirgin hâle gelecek historiyografik dönüşümün doğrultusunu görme imkânı sunar.

2000'li yıllarda Tanzimat üzerine yapılan çalışmalar, Tanzimat'ın ortaya çıkışını, amaçlarını ve uygulanma süreçlerini, Batı etkisi veya devletin modernleşme iradesi üzerinden açıklayan yerleşik anlatının sınırlarını çeşitli biçimlerde aştı ve aşındırdı. Bu dönüşüm, yalnızca yeni kuramsal ve kavramsal yaklaşımların tarih yazımına dâhil edilmesiyle değil, aynı zamanda Tanzimat dönemine ilişkin kaynakların, araştırma sahalarının ve somut tarihsel bilgi birikiminin genişlemesiyle gerçekleşti. Böylece Tanzimat, devlet merkezli ve yukarıdan aşağıya işleyen bütünlüklü bir reform projesi olarak ele alınmak yerine, giderek –devletin ve merkezin de parçası olduğu– farklı aktörlerin, kurumların, mekânların ve tarihsel dinamiklerin karşılaşma ve etkileşimleri içinde şekillenen çok katmanlı bir süreç olarak incelenmeye başlandı.

Bu bağlamda genel olarak Osmanlı tarihi çalışmalarını etkileyen bazı historiyografik yaklaşımların Tanzimat kavrayışında yarattığı değişimlere işaret edebiliriz. 1990'ların ikinci yarısından itibaren etkisi belirginleşen postkolonyal teori ve alternatif modernlikler tartışmaları, mikro tarih ve sosyal tarihin açtığı araştırma alanlarıyla birlikte, Tanzimat'ı Batı karşısında gecikmiş veya eksik kalmış bir modernleşme deneyimi olarak değerlendiren Avrupa-merkezci açıklamaların sorgulanmasına katkıda bulundu. Bu dönemde Osmanlı modernleşmesini tercüme, uyarlama, müzakere ve yeniden üretim süreçleri içinde okumaya yönelik teorik ve metodolojik imkân-

lar genişlerken, Tanzimat çalışmalarında merkezî reform söylemlerinden taşradaki uygulama ve deneyimlere yönelen ilgi de belirgin biçimde arttı. Taşraya yönelen dikkate paralel olarak imparatorluğun gayri Türk, özellikle de Kürt, Ermeni ve Arap nüfusuna ve entelektüel dünyasındaki dönüşümlere yönelik çalışmalarda çarpıcı bir zenginleşme yaşandı. Merkeze, merkezdeki siyasi dönüşüme, devlete bakışta da yeni yaklaşımlar gelişti. Modern devletin altyapısını, iktidarın gündelik hayattaki işleyişini ve toplumsal hayata nüfuz etme biçimlerini ele alan çalışmaların yanı sıra, merkezdeki siyasi gelişmeleri ve iktisadi dönüşümü toplumsal ilişkiler, aktörler ve pratikler üzerinden ele alan araştırmalar siyasi tarih, iktisat tarihi ve sosyal tarih arasındaki sınırları aşındırdı. Feminist tarihçilik, reformların kadınların toplumsal konumları, hukuki statüleri, bedenleri ve gündelik hayatları üzerindeki tasarruf ve etkilerini görünür kıldı. Kavram tarihçiliğinin göreli popülerleşmesi, Tanzimat'ın anahtar kelimelerine yönelik dikkati artırdı. Genellikle Batılılaşma sürecinde ortaya çıktığı düşünülen hürriyet, terakki, medeniyet, tebaa, efkâr-ı amme, vatandaş ve cumhur(iyet) gibi kavramların Osmanlı düşünce tarihindeki izlerinin sürülmesi, Tanzimat reformlarının iç dinamiklerinin ve tarihsel köklerinin yeniden sorgulanmasına imkân verdi. Kavram tarihçiliğiyle aynı soyağacı içinde düşünebileceğimiz tarihsel zaman çalışmaları, politik ve teknolojik dönüşümleri zaman kavrayışlarıyla ve bu dönüşümlerin zamanın algılanma biçimleri üzerindeki etkileriyle birlikte düşünme imkânı sağladı; Tanzimat'ın farklı zaman deneyimlerinin, tarihsel beklentilerin ve gelecek tasavvurlarının bir arada bulunduğu bir süreç olarak değerlendirilmesinin önünü açtı. İnsan merkezci olmayan yaklaşımlar ve iklim-çevre tarihçiliği kuraklık, kıtlık, salgın, tarımsal üretim, doğal kaynaklar ve çevresel değişimlerin devlet politikaları ile toplumsal hayat üzerindeki etkilerini görünür kılarak doğanın Tanzimat dönemi için de bir fon değil, tarihsel sürecin kurucu unsurlarından biri olarak hesaba katılmasına zemin hazırladı. 2000'ler, tüm bu yeni yaklaşımların birbirleriyle kesişmesi ve çeşitli biçimlerde eklemlenmesiyle Tanzimat dönemini farklı açılardan kavramaya çalışan, araştırma ufku genişlemiş ve çeşitlenmiş bir Tanzimat tarihçiliğinin ortaya çıkmasına tanıklık etti.

Bu derlemede, "Yeni Yaklaşımlar" başlığı altında bir araya getirdiğimiz çalışmalarla, 2000'lerden itibaren Tanzimat tarihçiliğinde gelişen araştırma yönelimlerini, kavramsal sorgulamaları veya tematik alanları kapsamlı bir biçimde örnekleme iddiasında değiliz. Ancak yine de buradaki makalelerin fermandan yasal düzenlemelere, gazetelerden mahkeme kayıtlarına, eğitim kurumlarından mülkiyet ilişkilerine ve bürokratik pratiklere uzanan geniş bir tarihsel malzemeye temas ettiğini teslim etmemiz gerek. Buradaki çalış-

malar ele aldıkları malzemeyi incelikli bir biçimde işleyerek, dönemin sembol isimlerinden daha önce görünürlük kazanmamış veya sıradan aktörlere uzanan çok katmanlı bir aktör haritasını siyasal, hukuki, entelektüel, iktisadi ve toplumsal bağlamları içinde okuyorlar. Bu bakımdan kendi ele aldıkları tema ve sorular çerçevesinde Tanzimat dönemine dair bilgi dağarcığımızı genişleten çalışmalar olma özelliğini taşıyorlar. Buradaki metinleri "Yeni Yaklaşımlar" başlığı altında bir araya getiren temel historiyografik nitelikleri ise Tanzimat'ı tepeden aşağıya işleyen doğudan batıya veya merkezden çevreye yayılan ya da tekil (Batı veya İslam) bir düşünce soyağacıyla sınırlı bir reform süreci, doğrusal bir dönüşüm olarak tasnif etmek yerine, farklı ölçeklerin, aktörlerin ve tarihsel deneyimlerin karşılaşmaları, etkileşimleri ve mücadeleleri içinde yeniden düşünmeye yönelmiş olmalarıdır. Tanzimat'ı açıklamak için kullanılan yerleşik kategorileri, tarihsel ölçekleri, perspektifleri, aktör hiyerarşilerini farklı açılardan sorgulayarak, yeni araştırma soruları ortaya koyuyor; yerleşik açıklama biçimlerine, historiyografik olarak müdahale ediyorlar. Bu yönleriyle de Tanzimat tarihçiliğinde son çeyrek yüzyıldaki dönüşümün kavramsal ve metodolojik boyutlarına dair seçici bir kesit sunuyorlar.